

પારસી નાટક તખ્તાની તવારીખ.

અખવાર: ૩૧૦ ધનજીભાઈ ન. પટેલ.

કોપીરાઈટ્સ રીઝર્વ્ડ.

મું બ દ.

૧૯૩૬.

કિંમત રૂ. ૧૫.

મરહુમ હોઁ ધનજીભાઈ નવરોજી
પટેલ, જી. બી. વી. સી.
બાણીતા પારસી લેખક અને શાહનામાના
કીરતનકાર, જેમનું મરણ ગયા ગુરુવારે
૮૦ વરસની વયે નીપજ્યું હતું.

મરણ ૧૪-૪-૧૯૩૭

MAHIAR F. DASTOOR

પારસી નાટક તખ્તાની તવારીખ.

ગઈ સદીના ગુજર પામેલા
પારસી એક્ટરો.

લખનાર: હોઁ ધનજીભાઈ ન. પટેલ.

10/29

કોપીરાઈટસ રીઝર્વડ.

૭૨૭૧૨૦૨૮ (૦૮)
PAT

મું બ ધ.

T.D.C.

૧૯૩૧.

કિંમત રૂ. ૧૧.

Purchased Under T.D.C. Project

Dr. M. Wadia Library of Music
N.C.P.A.

આ ગરૂપમાં ઉપલા અહરથો માંહેલા લગભગ સઘનાઓ ઉપરાંત થોરાકોને આ અદના લેખક ઓળખી શકે. થી.

પારસીઓ, પાલળથી મોટા ભાગે પારસી ક્રિસ્તીયોના જાહેરી તરીકે જાહેર જાણીતા જણો હતા. એ સઘના માનવત અહરથોની ઝોળખ આપવાની જો કે જરૂર છે, પણ જરૂરના કિસ્સામાં લીધે તેમ બની શકે નથી. તેમણે આજના અંકમાં એ ક્રિસ્તીય પારસી મંડળના જે ગરૂપના જે જે જુદા જુદા ફેરિયાદો મેં આપ્યા છે, તે લોકલ અજાણી ૫૦-૫૫ વરસની ઉંમરનાં એ ક્રિસ્તીયોનાં પીલતા અહારમાં હતા. એ સઘ ળાઓ તે વખતે પોતાની જાણીતા પીલતા અહારમાં હતા.

લેટેલા હાલી તરફથી—૧. કું. નાઝર, ૨. ધનજીભાઈ માસ્તર. (પાલખીવાલા)

એટેલા હાલી તરફથી—૧. મે. ન. વાડીયા, ૨. મા. મેહતા, ૩. પે. ન. વાડીયા, ૪. ધ. ન. પારેખ, ૫. ...
૬. ડી. એન. વાડીયા, ૭. કે. ડી. બનાજી, ૮. કાંગા. ૯. ...

કેવરજી નાઝરું આ એમેચ્યુઅર મંડળ કાંઈ આજના એમેચ્યુઅરો મીસાલ સાદી અને પોલીસ અને હાલા-પાલકુન પછડીને નાચવું નહીં હવું. તેઓ સઘના ઇંગ્લેન્ડના, ઇંગ્લેન્ડના આજના સઘના હતા. અને એટલા માટે તેઓ ઇંગ્લેન્ડ પેહરવેશ, પોતાની ગુપ્ત પ્રમાણે બનાવી વાપરતા હતા.

કુંવરજી નાઝર, તેવણુની કેળવણી અને તેવણુના પહેરવેશ.

કુંવરજી સોરાખજી નાઝર એક ઉંચા કદના, કઠાવર બાંધના, ભરેલા આંગવાળા અને શોભાયમાન સ્વરૂપવાળા જવાન હતા. દેખાવે અને રૂપામે તેવણુ મનપસંદ દીસતા હતા. પેહરવેશમાં તેવણુ બીજકુચ સાદા અને સુતરા હતા. કાલર કે નેકટાઇ જેવું તેવણુ કાંઈમી જાણુતા નહીં હતા. હંમેશાં ચુંકની જુની ઢમવાળી ડગલી, અને મોટે ભાગે લાલ રંગની પાજની ધખર (તે વખતના સાધારણ રેવાજ પ્રમાણે), યા તો સુકેદ પાયળમામાં સળજ થયલા તેવણુ દેખાતા હતા. કાંઈજ વખત જરૂર પ્રસંગે કાળો ડગલો પેહડતા હતા. મરહુમ એક ચુસ્ત ફ્રીમેશન હતા.

૪૦ સ. ૧૮૬૩ના સાલમાં મરહુમ કુંવરજી નાઝરે મેટ્રીક્યુલેશનની પરીક્ષા પસાર કરી, તેવણુ એલફીનસ્ટન કોલેજમાં અભ્યાસ વધારવા જોડાયા હતા. એવણુની

લેફ્ટનન્ટ કરનલ ધનજીશાહ નવરોજી પારેખ I. M. S.

આગલા વખતના એક એમેચ્યુઅર, અને સ્ત્રીના પાર્ટ કરવામાં અસાધારણ વીખ્યાતી મેળવનાર.

કુંવરજી નાઝરને ધીમે ધીમે નાટકના ધંધાની લેહ એજ વખતથી લાગુ પડેલી હોવી જોઈએ, કેમકે એજ મિત્રો સાથે મળીને એવણે સ્થાપેલી અસલ એક્ષરીનસ્ટન કલબ, હવે ધીમે ધીમે નવું અને જુદું રૂપ ધારણ કરતી ગઈ, અને સેવટે ગુજરાતી પછી ઉરદુ ખેલો કરવાની પાતાની લાલચ તે અટકાવી શકી નહીં. તોપણ તે એક એમેચ્યુઅર કલબ તરીકેજ કામ કરતી હતી. સઘળા એક્ટરો મોટે ભાગે જુનાજ ખેલાડીઓ હતા. તેઓ સઘળા નોકરી ધંધાના ધણી અને કેળવાયલા ગ્રહસ્થો હતા. તેઓમાં થોડાક નિયલા ગ્રહસ્થો હતા.

લેફ્ટનન્ટ કરનલ ધનજીશાહ નવરોજી પારેખ, I. M. S.

કુંવરજી સોરાખજી નાઝર.

ડી. સી. માર્ટર. (પાલખીવાલા)

પેસ્તનજી નશરવાનજી વાડીયા.

માણેકજી સુરતી.

કે એચ. કાંગા.

મેરવાનજી નશરવાનજી વાડીયા.

ડી. એન. વાડીયા.

નશરવાનજી નવરોજી પારેખ, અને થોડાક ખીજઓ.

કુંવરજી નાઝરે સ્ટેજ કરેલો પેહલ્લો ગુજરાતી ખેલ-કરણુ થેલો.

ગુજરાતી નાટકો મુખ્યત્વે નાટક તખ્તા ઉપર રજુ કરવા માટે કેમશર કામચલાણએ સ્થાપેલી પેલી પ્રખ્યાત નાટક ઉત્તેજક મંડળી વખણાઈ ગઈ હતી. પણ તે આગમ્ય કુંવરજી નાઝરના ભેળમાં ગુજરાતી ખેલો કરવાનો ધખારો લાગુ પડેલો હતો. નાઝરે પોતાના કાખેલ ખેલાડીઓ સાથે મસલહત ચલાવી, એક હિંદુ ખેલ સ્ટેજ કરવાની સુચના કરી. ધણીકાને એ વાત પસંદ પડી, અને થોડકાએ શક દેખાડ્યો, કે પારસીઓ સુચના કરી. ધણીકાને એ વાત પસંદ પડી, અને થોડકાએ શક દેખાડ્યો, કે પારસીઓ હિંદુ જેવી ભાષા બોલી શકશે નહીં. પણ નાઝરે કહ્યું કે એક 'ચાન્સ' લેવું નોંધયે.

તુરંતજ ગુજરાતના ઇતીહાસનો એક કારસો પકડી તેમાંથી "ગુજરાતનો છેલ્લો રાજા કરણુ થેલો," નાટક રૂપે લખાવી સ્ટેજ કરાવ્યો. આ ખેલમાં કેટલીક હિંદુ ધાર્મિક રસમો દેખાડવા, અને પારસી એક્ટરોને તે શીખાડવા, ખાસ હિંદુ આદર્મણો આવતા હતા. વળી સ્મશાન ભુમીમાં થતી કેટલીક ક્રીયાઓનો દેખાવ એ ખેલમાં સ્ટેજ થયો હતો. એ ખેલે ગુજરાતી આલમનું સાઈ ધ્યાન ખેંચ્યું હતું; પણ જેવી નોંધયે તેવી પ્રસન્નતા મેળવી નહીં હતી. એ ખેલમાં સમજા ખેલાડીઓ બાળીતા પારસીઓ હતા. કરણુ રાજા મરહુમ ફરામજી દાદાભાઈ અયુ થતા હતા જેવણની જવાન ઉમરનો એક ફોટોગ્રાફ, આ પ્રસંગે અત્રે રજુ કર્યો છે. રૂપસુંદરીનું પાત્ર મરહુમ કાવસજી માણેકજી કનરાકટરે ભજવ્યું હતું. આ બંને ખેલાડીઓ માટે હવે પછી વધુ.

જવાનીના બહારમાં ખીલતો એક પ્રખ્યાત નાટકકાર મરહુમ ફરામજી દાદાભાઈ અયુ.

(રાજા કરણુ તરીકેનો ભાગ ભાળ્યો ત્યારે.)

આ ખેલાડી મરહુમ કુ. નાઝરનો માનીતો, સ્ત્રીના ભાગ ભજવતો હતો, અને નાઝર એવળુને હંમેશાં 'વહુજી'ને લાહેકે નામે ખેલાવતા હતા.

કુંવરજી નાઝરની એલફીનસ્ટન કલબ.

કોઇ શુભ યોધડીએ રથાપેલું પેલું એલફીનસ્ટોનીઓનોતું મંડળ, કેવું ભાગ્યશાળી હશે, કે આજ સુધી તે નામની હરતી જળવાઇ રેહી છે! તે એમેચ્યુઅર મંડળમાંથી એલફીનસ્ટન કલબે જનમ લીધો હતો, જેણે પ્રથમમાં ઇંગ્લેન્ડ નાટકો કીધા પછી ગુજરાતી નાટકો કરવા માંડ્યા, અને ત્યાર પછી તે મંડળીએ ઉરદુ નાટકો ભજવવાની શરૂઆત કીધા પછી, તે વીકટોરીયા નાટક મંડળી સાથે આમેજ થઇ ગઈ હતી.

પણ એલફીનસ્ટને જુની નાટકશાળામાં પેલા કાબેલ ખેલાડીઓ સાથે જે ધુમ મચાવી હતી, તેની નોંધ બેશક લેવી ધટે છે. જુની એલફીનસ્ટને જ્યાં સુધી પોતાના કળવાયલા ખેલાડીઓની મદદ સાથે ગુજરાતી ખેલો કીધા હતા, ત્યાંસુધી નાટક જોનારાઓના દીલ બેશક જીતી લીધાં હતાં. પણ જ્યારે મજકુર ખેલાડીઓ તેથી વીખુટા પડ્યા અને એલફીનસ્ટને ઉરદુ ખેલો ભજવવા માંડ્યા, ત્યારે તે એક ધંધાદારી કલબ તરીકે જાહેર થઇ હતી. જુની એલફીનસ્ટને કરેલા ગુજરાતી ખેલોમાં વખાણવાળેગ ખેલ જે સ્ટેજ કીધો હતો, તે અરેબીઅન નાઇટ મહિલો પ્રખ્યાત કિસ્સો, અલાઉદ્દીન અને જાદુઇ ફાનસવાળો ખેલ હતો. એ ખેલ યાંત્રિક સીન સીનરીથી ભરપૂર હતો. એમાં એકજ ખેલાડી જે તમાશાખીન આલમનું ધ્યાન પોતાના હાવભાવ અને ઉંચી કીસમના ઇંગ્લેન્ડ 'એક્ટીંગથી' ખેંચી મન જીતી લેતો હતો, તે મરહુમ ધનજીભાઈ સી. માસ્તર

ઉરદુ પાઠખીવલા હતા. આ લખતી વખતે, તે મરહુમનો ચીતાર, તેનું ચોકકસ એક્ટીંગ, તેના હુન્નરમંદ exerts અને entrances આ લખનારની નજર સામે આજેખી જાણે; તે દેખાતા હોય, એમ લાગે છે. તે જ્યારે યાદ આવે છે, ત્યારે આજના એમે ચ્યુઅરોની હાલત અને હુન્નરમંદી ઉપર વિકકાર સિવાય કાંઈખી સુઝ પડતું નથી!

જ્યારે યાંત્રિક દેખાવો અને તલેસમની ગડબડથી ટ્રાઈરોડની નાટકશાળાઓ ધમ ધમવા લાગી, ત્યારે કુંવરજી નાઝરે લાંબો વિચાર કરી વળી એક નવો ખેલ એલફીનસ્ટન કલબ હસ્તક જુની નાટકશાળામાં રજુ કરાવ્યો. તે ખેલ 'ઇંદ્ર સલા'ને નામે જાણીતો કિસ્સો હતો. કુંવરજી નાઝરે તેમાં પણ યાંત્રિક દેખાવો રજુ કીધા. લાઇમ લાઇટનો 'રંગ-બેરંગીન ચીતાર,' આ ખેલમાં પેહલવીજ વાર મરહુમે રજુ કરાવ્યો હતો. ઇનદર રાજની દરબારમાં આવતી રંગબેરંગીન પરીઓ, જ્યારે પ્રવેશ કરતી, ત્યારે આખી દરબાર તે પરીઓના રંગ જેવી બની ઝકઝકી રેહતી! એ ખેલમાં તે વખતના પ્રખ્યાત ખેલાડીઓ મી. નશરવાનજી નવરોજી પારેખ (આજે ડાકટર) ગુલફામનો ભાગ ભજવતા હતા, અને માસ્તર શીયાવક્ષ રસતમજી માસ્તર (આજે ખારીસ્ટર-એટ-લો), સમજ પરી તરીકે કામ કરતો હતો. રાજા ઇનદર પ્રસીધ્ધ પારસી ખેલાડી, જેણે ખુશરો-શીરીનના નાટકમાં પોતાની કીર્તી, શીરીનનો ભાગ ભજવી હાંસલ કીધો હતો. અને જે ખુરશેદજી ખેહરામજી હાથીરામને નામે જાણાયેલો હતો, તેણે ભજવ્યો હતો,

મી. શ્યાવક્ષ, રસતમજી માસ્તર. (ખારીસ્ટર-એટ-લો.)

એક પ્રખ્યાત આગગાંધવ. પેહલવી ઇન્દર સલામાં હા. નશરવાનજી પારેખ ગુલફામ થતા હતા, ત્યારે આ ત્રણ કુટના જવાને સમજપરીનો પાર્ટ ભજવ્યો હતો.

એ ઉપરાંત જુની એલફીનસ્ટને અનેક ખેલો ગુજરાતીમાં ભજવ્યા હતા. તે માહેલા કેટલાક મેં આગલા ભાગમાં જણાવ્યા છે, તેમ ડાકટર નશરવાનજી પારેખે

મરહુમ કાવસજી માણેજી કંત્રાકર.

આ ખેલાડી મરહુમ કુ. નાઝરનો માનીતો, સ્ત્રીના ભાગ ભજવતો હતો, અને નાઝર એવણને હંમેશાં 'વહુજી' ને લાફકે નામે ખેલાવતા હતા.

કુંવરજી નાઝરની એલફીનસ્ટન કલણ.

મીં શ્યાવક્ષ, રસતમજી મારતર. (બારીસ્ટર-એટ-લો.)

એક પ્રખ્યાત બાગર્ગાધવ. પેહલ્લી ઈન્દર સભામાં હાં નશરવાનજી પારેખ ગુલકામ થતા હતા,
ત્યારે આ ત્રણ ફેટના જવાને સમગ્રપરીનો પાર્ટ લજબોયા હોતો.

એ ઉપરાંત જુની એલરીનસ્ટને અનેક ખેલો ગુજરાતીમાં લજબોયા હતા. તે
માહેલા ફેટલાક મેં આગલા ભાગમાં જણાવ્યા છે, તેમ ડાકટર નશરવાનજી પારેખે

મીં નાઝરની એક 'ખામી'—ખામી કહો કે 'ખુખી.'

નાટક તખ્તા ઉપર કંઈ અને કંઈ નવું કરવાની ઉલટ આ પારસી નાટકીમાં ઘણીજ હતી. અને તેમ કરવામાં તેને તેનો આગલો અનુભવ ઘણોજ કામે લાગતો હતો. એવીજ કીસમની એક સફાઈ, જુની નાટકશાળામાં આવેલી એક ઇંગ્રેજ નાટક કંપની સાથે પોતે સામેલ થઈ કાંપેલી ઘણીજ લોકપ્રીય થઈ પડી હતી.

પ્રખ્યાત—'રતી મેદમ'—ગ્રેસ ડારલીંગનું પારસી લેખાસમાં સ્ટેજ થવું.

જુની નાટકશાળામાં આવી ઉતરેલી એક ઇંગ્રેજ કલખને, મીં નાઝરે જ્યોત્સુચના કીધી હતી, કે પારસી અને ઇંગ્રેજ કચુનીડીનું ખેંચાણ કરવા માટે, કલખની અમુક એકત્રેસને, પારસી ખાંતુના વેશમાં સ્ટેજ કરવી, અને એક ઇંગ્રેજ ગાયન ગવડાવવું. આ સુચના તેજ વખતે અમલમાં મેલાઈ હતી, અને મીં નાઝર જેવણ ઇંગ્રેજ કવીતા જોડવામાં આહોશ હતા, તેવણે એ પાત્રના મોહડાંમાં વખતને અનુસરતું એક ઇંગ્રેજ ગાયન જોડ્યું હતું. એ ગાયન ઘણુંજ લોકપ્રીય થઈ પડ્યું હતું, અને જે મદમ એકત્રેસે, પારસી ખાંતુનો વેશ પેહડી તે ગાયન રજુ કીધું હતું, તે ખાંતુનું નામ 'ગ્રેસ ડારલીંગ' પંકાઈ ગયું હતું. ! આ ગ્રેસ ડારલીંગનો, પારસી ખાંતુના પેહરવેશમાં તે વખતે લીધેલો ફોટોગ્રાફ, જે હમોએ મરહુમની લાઇબ્રેરીમાંથી ખાસ મેળવ્યો છે, તે અત્રે રજુ કીધો છે.

ખાસ ગ્રેસ ડારલીંગ.

જેણીએ રતી-મેદમ તરીકે પારસી લેખાસ સજી, મુંબઈમાં જુની નાટકશાળાના તખ્તા ઉપર હો-હોકાર મચાવ્યો હતો. જેણીએ 'રતી મેદમ' ઇઝ માર્ઈ નેમ' વાલું મીં નાઝરે રચેલું ગાયન લલકાર્યું હતું.

જેણીએ રતી-મેદમ તરીકે પારસી લેખાસ સજી, મુંબઈમાં જુની નાટકશાળાના તખ્તા ઉપર હો-હોકાર મચાવ્યો હતો. જેણીએ 'રતી મેદમ' ઇઝ માર્શ નેમ' વાલું મીં નાઝરે રચેલું ગાયન લલકાર્યું હતું.

મરહુમ પેસ્તનજી નશરવાનજી વાડીયા. યુનીવર્સીટીના ફેલો.

એક પ્રસિદ્ધ પારસી અમેચ્યુઅર. (ઇ. સ. ૧૮૫૮.)

મરહુમ શેઠ પેસ્તનજી નશરવાનજી વાડીયા.

ગયા અંકમાં આપેલા એલફીનરોનીઅન એમેચ્યુઅરના અંતે ગરૂપમાં જેઠેલા પારસી જવાનો માહેલા થોડાક સાહેબોને હું જાતે જાણખતો હોવાથી તેમને માટે આજે હું કાંઈક લખવા માંડું છું. એ માહેલા એક મરહુમ મીં પેસ્તનજી નશરવાનજી વાડીયા છે. તેવણુ મરહુમ મીં કુંવરજી નાઝરના સંબંધમાં આવ્યા હતા. આ સંબંધનું પરીણામ 'એમેચ્યુઅરીંગ'માં આવ્યું હતું. હીયાજ કુંવરજી નાઝરને મીં ડી. એન. વાડીયા મળ્યા હતા, જેવણુ પોતાનો ઇંગ્રેજનો અભ્યાસ ચાલુ રાખ્યો હતો, અને સેવટે M. A. ની પદવી પામ્યા હતા. એ મીં ડી. એન. વાડીયા પાછળથી સર જમશેદજી જીજીભાઈ ખારોતેટની ધર્મખાતાની સ્કુલના વડા પ્રીનસીપાલ નેમાયા હતા, અને તે ઓધેા મરહુમ સેવટ સુધી માન સાથે મોગવી 'રીટાયર' થયા હતા. મરહુમ મીં ડી. એન. વાડીયા (કાસાભાઈ નશરવાનજી વાડીયા) મુંબઈના જાણીતા ખારીરટર મીં રૂસ્તમ વાડીયાના પીતા થતા હતા. પાંચમા સદા ઉપર આપેલા ફોટોગ્રાફમાં મીં ડી. એન. વાડીયા એક સ્ત્રી પાત્રના પેહરવેશમાં ખેઠેલા જણાય છે.

મરહુમ પેસ્તનજી વાડીયા એક ચુસ્ત ક્રીમેશન હતા. દીલના ધણાજ માયાળુ, દોસ્તો તરફ ધણીજ મેહરબાનીભરી લાગણી ધરાવનારા ભલા ખવાસના નર હતા.

મીં પેસ્તનજીના ભલા ખવાસનો એકજ દાખલો.

મરહુમ ઝોરાસ્ત્રીઅન કોનફરન્સની તરફ ધણી દીલસોજી ધરાવતા હતા. મજકુર કોનફરન્સની એક સભા કોટમાં આવેલી એક નાટકશાળામાં જયારે થોડાક ચીખાવલા પારસી છોકરાઓના તુફાનને લીધે અધુરે ગંધ, ત્યારે કોનફરન્સના પેશકારોના દીલ ધણાજ આજુરદે થયાં, અને એવો ઠરાવ કીધો, કે કોનફરન્સના વીરોધીઓ તરફથી થતા મેળાવડા, જે તે વખતે ચર્ચાશરૂના સ્ટેશન સામે આવેલી જેરામજી જીજીભાઈની સ્કુલના ગંજવર મકાનના હોલમાં થતા હતા, તે મેળાવડા માટે મજકુર સ્કુલનો હોલ ભાડે આપવો નહીં.

એતેકાક એવો ખચો, કે જશન કમીટી તરફથી તે વખતે અમુક તેહવાર પ્રસંગે આ અદના લખનારને શાહનામાનું એક કીર્તન, એ સ્કુલના હોલમાં કરવાનો મોકો ખરપા થયો હતો, અને રાખેતા પ્રમાણે તે માટે હોલના પેશકારો પાસથી રૂબ મંગાવતાં જવાખ આવ્યો, કે હોલ કીર્તન માટે જશન કમીટીને મળી શકશે નહીં. ધ્યાન રાખવું કે તે વખતે કાવસજી રેડીમનીવાળો પબ્લીક હોલ જે હાલમાં સર્વ માટે ખુલ્લો પડ્યો છે, તે તથ્યાર નહીં થયેલો હોવાથી, જશન કમીટીના મેળાવડાઓ ઉપર મોટો કાપ પડવાનો સંભવ ઉભો થયો.

જશન કમીટીના ધુંધી સેક્રેટરી મીં નશરવાનજી મુનશીએ તેજ વખતે આ ખખર મને આવી આપી, કે હવે શાહનામાના તમારા કીર્તન કેવી રીતે જશન કમીટી રજુ કરાવી શકે? મેં કહ્યું કે હોલ નહીં આપવાનો કોણે હુકમ કીધો છે, અને એ હુકમ કોણે ફેરવી શકે? મીં મુનશી બોલ્યા કે "તમે મારી સાથે મીં પેસ્તનજી

મરહુમ ફરામરોઝ ફસ્તમજી જોશી. જે. પી.

આગલા વખતના ઈંગ્લેન્ડ તેમજ ગુજરાતી નાટકોમાં સ્ત્રીના ભાગે બજતી નામના
મેળવનાર એક એમેચ્યુઅર.

એક વખત આ એમેચ્યુઅરોના કામની અને નામની નોંધ લીધા પછી, હું માતું છું કે આ તવારીખતું ગાહું સરળતાથી ગળાડતું થશે. છતાંખી જો કોઈ સાહેબને મારા આ લેખમાં ગુંચવાડો યા ખટકો કે ખતરો લાગે, તો તેઓને પોતાને ખરે નામે લખી ખુલાસો માંગવાનો દરેક અધિકાર છે. પણ નનામાં તખલ્લુસ હેઠળ લખાણ કરવામાં તેઓ પોતાની ફરીઆદને દેખાઈતી રીતે નિરમુલ કરી નાંખે છે.

આજે મરહુમ ફરામરોઝ જોશીને હું એક પારસી એમેચ્યુઅર તરીકે યાદ કરું છું. એ ભાઈ હમણાજ થોડાંક વરસ ઉપર ગુજરી ગયા છે. મગર જેઓએ મરહુમને પોતાની નજરે જોયા હશે, તેઓ વિચાર કરશે કે, “શું ફરામરોઝ જોશીખી અગાઉ નાટક કરતા હતા?”

આ ટીકા કરવાનો મને આજે ખાસ સંજોગ હાથ લાગ્યો છે. આપણી કોમના એક જાણીતા ગ્રંથકથ, આજે આ આરટીકલોના સંબંધમાં મને મલવા માટે આવ્યા હતા. તેવણે મને સવાલ કરીધો, કે “કમ હવે કાણુને ચીતરો?” મેં જવાબ દીધો, કે ભાઈ હવે મારી આરટીકલમાં મરહુમ ફરામરોઝ ફસ્તમજી જોશીને માટે લખું છું.” મારા આ સખુનો સાંભળી, મારા મીત્ર અબજ થઈ બોલ્યા: “શું, ફરામરોઝ ?

(૩૧)

માણેકજી હોરમસજી ખારલાયા.

મરહુમ માણેકજી હોરમસજી ખારલાયા, એક પેહલે દરજ્જેના મધુર અવાજવાળા જવાન હતા. એવણે કુદરતીજ અલ્લેખ એવી મળી હતી, કે એવણના ગળામાં મધુરતા ભરેલી હતી. તે વખતે કંઈ આજના જેવા ગતીએ ગલી, અને મોહલે-મોહલે મ્યુઝીક કલાસો રેવ રેવ થતા નહી હતા, કે માણેકજી ખારલાયા ત્યાં ગાયનો ગાવાનું શીખવા જાય. એવા ધણાજ થોડાક લાગ્યશાળાએ જન્મે છે, કે જેઓને ગાયન ગાવા માટે કુદરતે તેઓ ઉપર પ્રસન્ન થઈ, તેઓના ગળામાં મીઠાસ મુકી દીધેલો હોય છે ! એવા મીઠાસ માણેકજી ખારલાયાના ગળામાં જન્મથીજ હોવાને લીધે, એવણના જમાનામાં એવણની કદર જાણીતા જરનાલીસ્ટ, ગાયનકાર અને શાએર, પેલા પ્રખ્યાત પારસી મરહુમ નશરવાનજી દોરાબજી આપઅખતીયારે બુજી, એવણને પોતાના ‘લેફ્ટનન્ટ’ બનાવી રોકી લીધા હતા !

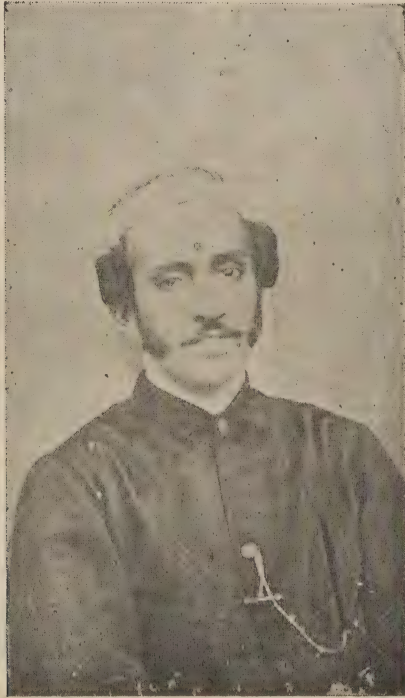
અખતીયારનું મંડલ, રમુજ 'સ્કેચીસો' સ્ટેજ કરવા લાગી હતી. દાખલા તરીકે 'કળેડાં નો સ્કેચ.' માત્ર બે જુદા વર સાથે જવાન ૧૨-૧૩) વરસની છોકરીના લગનનો દેખાવ, એક રમુજ ગાયન સાથે, તમાશાખીનોતે ધણોજ મન પસંદ થઈ પડ્યો હતો. વળી પ્રભુ સુધારાના એવાજ જુદા જુદા રમુજ દેખાવો, પણ તેટલાજ ફતેહમંદ નિવડતા હતા. એવા સ્કેચમાં અચ્છ પારસી ગાનારા છોકરાઓની મરહુમ આપઅખતીયારને ધણીજ જરૂર હોવાથી, તેવજુને કાંતે મરહુમ આરભાયાની કારકીર્દીની ખજર પડતાંજ, એ જવાનને મેલવવાની ગોઠવણ કીધી, અને એ ગોઠવણના પરીણામમાં, આરભાયા મરહુમ આપઅખતીયારની સંડળીમાં સામેલ થયા હતા.

નશરવાનજી દોરાખજી આપઅખતીયાર.

તપાસી વાંચો, મહેરખાન! એક કદમ વધુ! નશરવાનજીના હાથમાં માણેકજી આરભાયા આવ્યા પછી નશરવાનજીનાં બેળાંમાં એક નવો કીડો ચવડી નિકળ્યો! એ વખતે માણેકજી એક જવાન વછેડના કદનો, પોહળી પેશાની અને મજબુત બાંધાનો જવાન હતો. તેનો અવાજ ખીલેલો, અને તક્યારીવાલો હતો. આ સંબંધોનો પુરતો લાભ નશરવાનજીએ લેવાનો ધરદો કીધો.

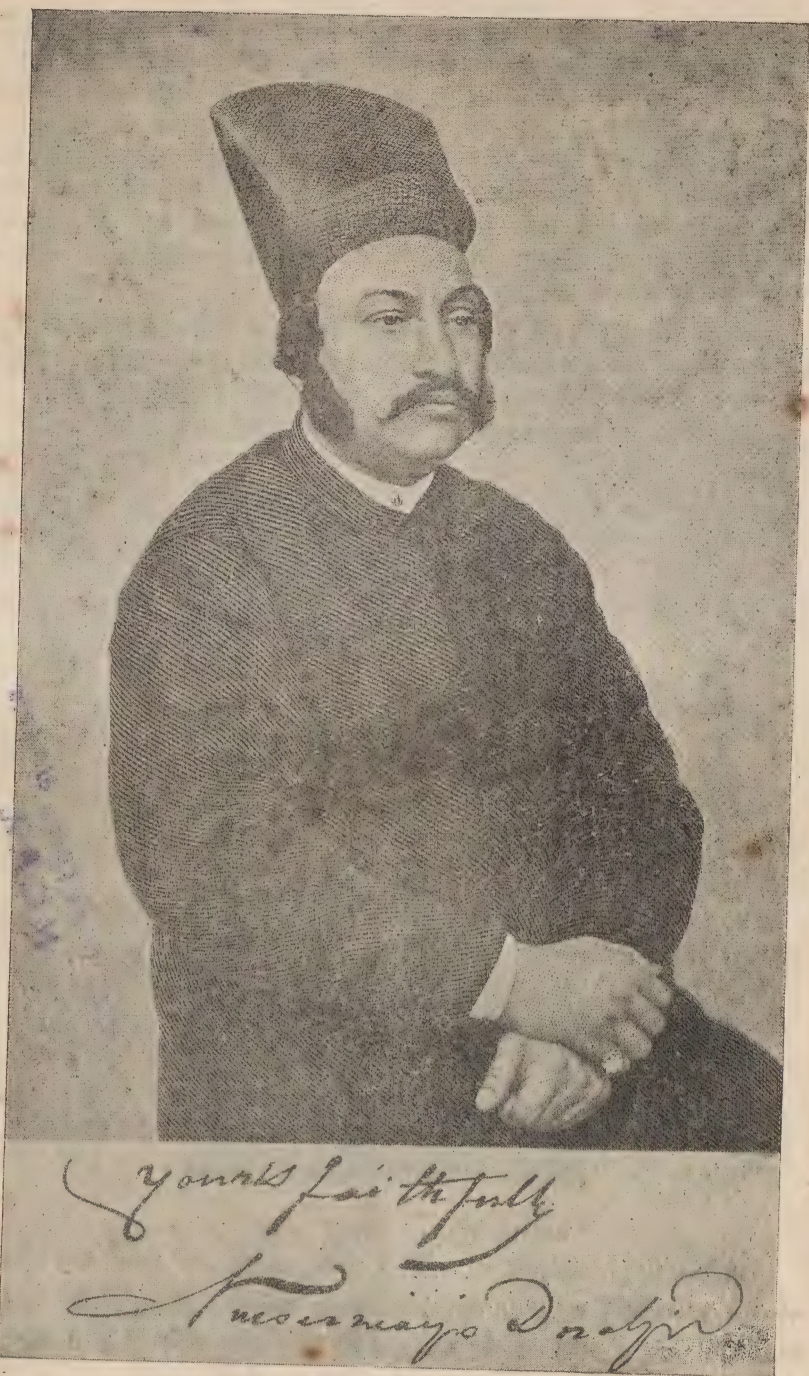
મરહુમ પેસ્તનજી પાવરી, તે વખતે ઝોરાસ્ત્રીયન કલ્પના એક આગેવાન ખેલાડી,
અને એક જોડ્યા માલેક હતા. તેવણુ એક પેહલે વધિના એકટર હતા, અને ખુશરો-શીરી
નના ખેલમાં ખુશરોના ભાગ ભજવી પોતાની કીરતી હાંસલ કીધી હતી.
આપઅખતીયારનો ખીજો સોહરાખ

મરહુમ પેશોતન દાદાભાઈ પાવરી.

ત્યારેજ મરહુમ માણેકજી આરભાયાની ગાયન કળાની કદર યુગમ્મ હતી ! ત્યારેજ
મરહુમને સધળાઓએ યાદ કીધા હતા ! શા કારણુ માણેકજી રટેજ છોડી ગયા, તે
આજ સુધી જણાયું નથી. શાંતી. મરહુમના નેક અને ભલા રૂને હું શાંતી ચાહું છું.

મરહુમ નશરવાનજી દોરાબજી આપઅખતીયાર. પારસી પંચના માલિક અને અધીપતી.

મી० ખરબેરજી નવરોજજી આપચ્છાતીયાર.

હિન્દી પંચ (આગલાં પારસી પંચ) ના હાલના અધીપતી અને માલેક.

મરહુમ નં આપચ્છાતીયારે સાહિત્યના રજુક્ષેત્રમાં અલાવેલી ચળવળ એટલામાજ પુરી થયેલી વાંચક મેહરબાનોએ સમજવી નહી. તે ચળવળો શું શું હતી, અને કેવી કેવી હતી, તે તો એ મરહુમની જીંદગીનું વૃત્તાંત લખ્યાથીજ કદપી શકાય એમ છે. પણ એક શાએર તરીકે એવણે મેળવેલી પ્રતિષ્ઠા, અને એક જાહેર રસુજ લેખક તરીકે, મળકના મયેદાનમાં અલાવેલી કલમખાજીથી એવણે જે મહાન મુશ્કેલીમાં

ફરામજી સોહરાજી ભટ્ટા.

એક ગાયક, એક જહેર લેખક અને જહેર હીસાબી.

ફેખશરૂ કાખરાજી, “એક લુચ્ચો છોકરો !”

સતર વરસની ઉંમરે ફેખશરૂ ‘જમે’ના અધીપતી થઈ બેઠા હતા. ‘ગુજરાતી રીવ્યુ’ નામના એક છાપાએ, ફેખશરૂની ઠેકડી કરતાં ટીકા કીધા હતા કે એક **Boy Editor**. એવા એવા તો સખત ટીકા ઘણી થયા હતા, પણ કમનસીબે, જમેમાં એક લેખ, સુધારા વીરૂપ કોષ જીના કોષાએ છપાવ્યો, અને તે લેખમાં સુધારાવાળાઓને હાથ ધાલી લીધા હતા ! હવે બનાવ જોમ બન્યો, કે રાહતમાય રહ્યા ઉભી કરી તેને નીભાવવા, આગેવાન પારસી સુધારકો સાથે સોરાજી અંગાલી અથાગ મેહનત કરતા હતા તેવણે જમેમાં છપાવેલો ઉપલો લેખ વાંચી માની લીધું, કે તે લેખ ફેખશરૂએ જ જમેમાં લખ્યો હતો ! જોમ માની જાઠ, સોરાજી અંગાલી, જેવણેનો રાસ્ત જોડતારમાં તે વખતે મોટો વગવસીલો હતો, તેવણે કાખરાજી ઉપર નીચલો હુમલો રાસ્ત જોડતારમાં કીધો :

કેપશરૂ કામરાજી જવાન ઉમરે.

કેપશરૂ જ્યારે 'મેજન' તરીકે સ્ટેજ ઉપર ગયા, તે વખતની ઉમરમાં.

અસ એજ એક વખત કેપશરૂ સ્ટેજ ઉપર ઉતરી, એક પરગણુ કામમાં મદદગાર થયા હતા. એક એક્ટર તરીકે મેં પહેલીજ વાર કેપશરૂને તે વખતે સ્ટેજ ઉપર જોયા હતા. પોતાના હરીફોને તાણા મારવામાં કેપશરૂ કદીખી તક મળવે પછાંત પડે તેમ નહી હતા, અને તેવી તક આ નાટકમાં મેજનનો પાર્ટ કરતી વખતે કેપશરૂએ એકદમ લીધી હતી. તે તક એ હતી, કે પોતાના પાર્ટમાં જે નવું એક ગાયન ઉમેર્યું હતું, તે મને તો તેજ વખતે લાગ્યું, કે તે ગાયન અમુક જનોને સંભળાવવાજ મુક્યું હતું.

“અજ હોય તો અહાદુરીથી લડીને બતાવો,
દેવ દુશ્મનને દાખી દીલે દેશ બચાવો.”

કેપશરૂ ડીરેક્ટર તરીકે

એક ડીરેક્ટર તરીકે કેપશરૂએ જેમ વીક્ટોરીયા નાટક મંડળીમાં કામ કરીધું હતું, તેના કરતાં નાટક ઉત્તેજકમાં ધણા વરસો સુધી એવણે એ ડીરેક્ટરની ફરજો અજાવી હતી. એવણના બાકનો અભ્યાસ કરવાનું, એવણની રીતસાતનું જ્ઞાન મેળવવાનું,

૧૮૬૮ સાલમાં જાણીતા પારસી શેહરી.

શેહ પુરશેદજી નોશીરવાનજી, કામાજી.

જાણીતા પારસી વીદવાન.

શેહ અમરદેશ્વર કરામજી સુસ

જાણીતા શેહરી શેહ સોરામજી શાપુરજી અંગાલી.

સુંબઝના એક મોટા પારસી વેપારી.

આગેવાન પારસી અગ્રેસર.

શેહ પુરશેદજી રસ્તમજી કામાજી.

મેત્રીમોનીઅત્ર કારતતા ડેલીગેટ, જરટીસ ઓફ ધી પીસ, અને મરહુમ નાહનાભાઇ રાણીના તથા કર્વી નરમદાશંકર સાથ મલી, ગુજરાતી ડીક્લનરી લખનાર પેહલ્લા પારસી.

કેખશરૂ નાહેક બદનામ.

પણ હીયાં એક સુંઝવણુ જે પેહલ્લી નજરે ઉભી થાય છે, તે હવે મટી જાય છે. તે વાત હું આગળ લખી ગયા છું, કે કેખશરૂને સોરામજી અંગાલીએ જામે જમશેદમા સુધારાવાળાઓની વીરુધ કષ્ટિક લખાણ કરેલું માની લઇ, એક લુચ્ચા ઠોકરાના નામની ઉપમા આપી હતી. પણ પાછળથી સોરામજી અંગાલીની ખાત્રી થઇ હતી, કે તે લખાણ કરનાર કુંવરજી મોદી નામના એક ગ્રહસ્થે સુધારાવાળાઓની ઝાટકણી કાઢકવા તે લખ્યું હતું, એટલે સોરામજી હવે કેખશરૂને નાહેક બદનામ કરવા ઉતાવળ્યા થયા હતા, એમ તેવણની ખાત્રી થઇ, અને કેખશરૂએ નેમેલી ઉપલી કમીટીમાં તેવણે પોતાની સામેલગીરી આપી હતી.

વીક્ટોરીયા નાટક મંડળીના પેહલવેહલ્લા માલેકો.

એ પનોતી અને પ્યારી પ્રજાપસંદ પેહલવેહલ્લી ધરખમ પારસી નાટક મંડળીની સ્થાપના ઇ. સ. ૧૮૬૮ ના સાલના, મે માસમાં થય હતી. આજે તેને બરાબર ૬૧) વરસની મુદત, જે તે જીવતી હતે તો થય હતે. જ્યારે વીક્ટોરીયા નાટક મંડળી પેહલ્લી સ્થાપાઈ, ત્યારે તેના પેહલ્લા માલેકો નીચલા ચાર જરથોસ્તી સાહેબો હતા, જે આજે સધળા ગુજર પામ્યા છે.

૧. દાદાભાઈ રતનજી કુંઠી, ઉરફે દાદી કાઈસ્ટ.
૨. ફરામજી ગુસ્તાદજી દલાલ, ઉરફે ફલુ ધુસ.
૩. કાવસજી નશરવાનજી કોહીદાઝ, ઉરફે કાં ગુરગીન.
૪. હોરમજી ધનજીભાઈ મોદી, ઉરફે કામવાલ.

વીક્ટોરીયા કલબના પેહલવેહલ્લા ચાર સહાસીક માલેકો.

દાદાભાઈ ૨. કુંઠી. (દાદી કાઈસ્ટ)

ફરામજી ગુસ્તાદજી દલાલ. (ફલુ ધુસ !)

કાવજી નશરવાનજી કોહીદાડ. (કાવજી આ!)

હારમસજી ધનજીભાઈ મોદી. (કાકાવાળા!)

વીક્ટોરીયા મંડળી ૧૮૬૮) માં ઉભી થયું, અને તે ગમડવા લાગી. વરજીની આખેરીએ હીસાગ જોતાં, થોડી ઘણી નુકશાની માલમ પડી! પણ ૧૮૬૯ નું સાલ આ નવા માલેકોને ઘણું જ ફળદાયક થઈ પડ્યું. તે કેમ વાર? તે જોમ, કે કેમશર કાજરાજીએ શીરદોસીના શાહનામાને આધારે,

જમશેદ !

આ બેજન મનીજેદની આવી મહાભારત ફતેહ પછી, કેમશરૂએ પોતાનો બીજો ધરાની ખેલ તખ્યાર કીધેલો, કારોબારી કમીટી આગળ પેશ કીધો હતો. તે ખેલ પણ શાહનામાને આધારે રચ્યો હતો. તે ખેલનું નામ જમશેદ હતું. તેમાં જમશેદ અને ઝોહાકની બાબત દાખલ કરી હતી. લખનારે તેમાં સમ્યાનુસાર હાશ્યરસ આમેજ કીધું હતું, જે ધણજ લોકપ્રીય થઇ પડ્યું હતું.

૧૮૭૦ માં નાટક લખનારાઓમાં જાગેલી ચળવળ.

એક ચેતક જે પારસી જવાનોમાં આજેબી જોવામાં આવે છે, તે તે જમાનામાં પણ ચાલુ થયું હતું ! બેજન મનીજેદ પારસીઓએ વખાણ્યો, એ બનાવ ઉપરથી કેટલાક પારસી લખનારાઓને નાટક લખવાનું જ ચેતક લાગ્યું હતું ! વાત જરા લેખકોને લગતી છે, એટલે લખ્યા વગર ચાલતું નથી, કે પવને વાત ફેલાવી કે વીકટોરીયા કલબ માટે કેમશરૂએ નવો ખેલ લખ્યો છે, તે શાહનામા માહેલા પાદશાહ જમશેદના દારતાન ઉપરથી લીધો છે ! આ વખતે કારોબારી કમીટીમાં એક નવા સદસ્ય હસ્થ જોડાયા હતા. તેવણે કમીટીમાં બસત ચલાવી, કે હવે જાહેર ખર્ચર આપી ધનામની હરીફાઇ લેખકો વચ્ચે કરાવી ધરાની ખેલો લખાવવા, અને જેનો ખેલ પસંદ પડે, તેને રૂ. ૩૦૦ નું ધનામ આપવું. આ ઠરાવ મુકનાર કોઈજ નહી, પણ મુંબઈ શહેરના તે વખતે બહુ જાણીતા શહેરી શેઠ ડોસાભાઈ ફરામજી કરાકા હતા.

ડોસાભાઈ કરાકા એક વીદવાન ગ્રંથસ્થ હતા. તેવણે પાછલથી અનેક સરકારી ઓધ્ધા અને માનપાન ભોગવવા ઉપરાંત, મુંબઈના કલેક્ટર અને એક માલસેટ હતા, અને પારસીઓને લગતી ધરાની તવારીખને લગતાં બે મોટા દળદાર પુસ્તકો તેવણે રચ્યા હતાં.

મરહુમ ડોસાભાઈ ફરામજી કરાકા. C. S. I.

જાણીતા પારસી તવારીખનવેશ, લેખક, અને મુંબઈના પ્રેસીડનસી માલસેટ.

સકલરંગી બાલો પડેલા જીજ્ઞા માટે ઉનપારો કરે, તે જીજ્ઞા ઉપર નમાવો હતા.

જાણીતા પારસી શેઠીઆનો કેળવાયેલો દીકરો, વીક્ટોરીયા
નાટક મંડળીનો સેક્રેટરી.

મરહુમ દાદાભાઈ સોરાળજી ફરામજી પટેલ, (એમ. એ.).
પાછળથી વીક્ટોરીયા ક્લબ અને 'ઓરીજનલ વીક્ટોરીયા ક્લબના' માલેક.

પુરશેદજી મેરવાનજી બાદીવાળા.

જવાનીના બહારમાં. વીકટોરીયા કલબની શરૂઆતમાં. સુનાના મુલની પુરશેદના ખેલ પ્રસંગે. ધ્રુ ૩૦ ૧૮૭૧ ના સાલમાં અશર કોબાદને નામે મશહુર થયેલો.

અશર કોબાદની સ્ટેજને લગતી કારકીર્દીનું જ્ઞાન આ તકે હું કરતો નથી તે તકે હું હવે પછી લખશ. આ પ્રસંગે હું જોટલુંજ દેખાડવા માંગું છું, કે ૧૮૭૧) માં નાટકોની શરૂઆતનાં જમાનામાં, જોટલે આજથી લગભગ ૫૮) વરસ ઉપર, પારસી નાટકે તખ્તો ધુળવી રહેલા પારસી ખેલાડીઓ કેવા હતા.

એક સાદો સુતરો-મગર તે વખતનો ફાંકડો જવાન. દેખાવે દીલખુજ-હલકે બુલબુલ-નાટક તખ્તાને જેબ દેનારો.

બેનઝીર અને બદરેસુનીરનો 'ઓપેરા.'

મેં પહેલેથીજ કહ્યું હતું, કે દાદી પટેલના થોડાક નાટકી 'આઈડીયલ્સ' તેના દીલમાં ઘોળાયા કરતા હતા, તે હવે એકદમ રસ્તો લેવા લાગ્યા! મરહુમે ઉરદુ ખેલને સ્ટેજ ઉપર રજુ કરાવી, એક નવો ફજગો ઉગાડ્યો હતો, અને તેની નકલ થવાનો વખત શરૂ થયો હતો. એ પછી દાદીએ એક બીજો નવો સહાસ માથે ઉઠાવ્યો, અને તે એ હતો, કે આખો ખેલ કોઈમી કીસમના 'પ્રોજ' વગર ફક્ત તમામ ગાયનમાં સ્ટેજ કરવો! આ ખેલક તે વખતે એક નવી નવાઇ હતી, મગર સુનાંના મુલની ખુરશેદના નાટકમાં ખશર કોખાદ અને પેસુ આવાને દેખાડેલા પોતાના હાવભાવ અને ગાયનકાર તરીકે મેળવેલી નામના ઉપરથી, આ ગાયનયુક્ત ખેલ ખેલવાનું બીડું દાદી પટેલે ઝડપ્યું હતું.

શાએર નશરવાનજી મેરવાનજી ખાનસાહેબ.

મગર દાદી પટેલની તે ઉમેદ પાર પાડનાર, જો કે તેના ખેલાડીઓ હતા, પણ ઓપેરા જોડનાર, એક પારસી શાએર અને બાહોશ લેખક હતા. તેનું નામ નશરવાનજી મેરવાનજી ખાનસાહેબ હતું. એ લખનારે વીક્ટોરીયા નાટક મંડળી માટે ઘણાક ઉરદુ

ખેલો, તેમજ કેટલાક ઉરદુ ઓપેરા જોડ્યા હતા, જે હું આ લેખોની આગલી હાર માળા મધે વીગતવાર લખી ગયો છું. નશરવાનજી ખાનસાહેબે પહેલવહેલો ઉરદુ ઓપેરા, દાદી પટેલ માટે જોડ્યો, અને વીક્ટોરીયા ક્લબે તે સ્ટેજ કીધો હતો. એક ઉરદુ ખેલ સ્ટેજ કીધા પછી વીક્ટોરીયાના પારસી એક્ટરોના પગમાં હવે જોર આવેલું હોય એમ લાગતું હતું! પણ તે જોર છતાં, જે ધાસ્તી હતી, તે દરએક ખેલાડી કંઈ ગાયન ગાનાર નહીં હોવાથી, મખાદા એ ઓપેરા પડતો મુકવો પડે, તે હતી! એ ખરી વાત હતી, અને એ ધાસ્તીથી ખરી હતી, કેમકે કોરસમાં સાથે ગાનારા તો ઘણા હતા, પણ એખલા ગાતાં સઘળા ગભરાતા હતા.

ખાપ-દીકરાની જોડી! એક્ટર તરીકે,

તે વખતે આજના જેવા ગાયક ખેલાડીઓ ઘણાજ થોડા હતા. કદાચ એમણી હોય, કે ગાયક ખેલાડીઓ હોવા છતાં, તેઓ ગાવાની તાલીમ વગર અંધ કારમાં પડી રહ્યા હોય! પણ વીક્ટોરીયા ક્લબ માટે લખતાં કેલવાની જરૂર છે, કે તેમાં ગાયક ખેલાડીઓ ઘણાજ જુજ હતા. જે કોઈ હતા, તેમાં આગેવાન ગાયક ખેલાડીઓ પેસુ આવ્યાં, અને ખશર કોખાદ સીવાય, સઘળા ઢબ્યુ હતા! જવાન ખેલાડીઓ, જેઓ સ્ત્રીના પાર્ટ લખવતા હતા, તેમાં એકાદ-બે ખેલાડીઓ દેખાવમાં જો કે સોહામણા હતા, પણ ગાવાના કામમાં તેઓ ખીલકુલ ચાલે તેમ નહીં હતા. એવા એક ખેલાડી તરીકે રસનમ સોહરાયના ખેલમાં, તેહમીનાનો પાર્ટ બળવી ગયેલો એક જવાન છોકરો, જે

નશરવાનજી ફ. માદન.

નસલુ તેહમીના-પેસુ આવનાનો મોટો ભાઈ.

મેરવાનજી મનચેરજી બાલીવાલા.

મરહુમ ખુરશેદજી બાલીવાલાના બાવા બેજન-મનીજેહમા રસ્તમ પેહલાવાનનું કામ કરતા હતા, અને છેવટે ગાયન ગાવાની ફરજ પડી હતી !

સુન મહારાજ ખુશ હો મનમે, ખુશ ખબરી મે લાયારે-?

આજે તે કમનસીબ પદની પેહલથી લીટી મને હજી યાદ રહી ગઈ છે, જે ખીચારા મેરવાનજી બાને, બાદશાહની દરબારમાં દાદી પટેલે ગાવાની ફરજ પાડી હતી. અલગતા, તે બાબે ખુશ સાથે થોડાંક 'રીહરસલો' થયાં હતાં, અને બાપની સાથે તેવણના તાબેદાર દીકરોબી, બાદશાહની દરબારમાં મોટું જેવું પાથોટું માથે વીંટાલી, ગાવા માટે ઉતર્યો હતો ! પણ જે રીતે નસલુ તેહમીના, એક ગાયક ખેલાડી નહીં હોવા છતાં, બેનઝીરના ખેલમાં દાદી પટેલે તેને માહરફ પરીનો પાર્ટ આપી, સ્ટેજ ઉપર ઉતાર્યો હતો, અને પાછળથી તે દરેક ખેલમાં ગાયન ગાતો જણાતો હતો, તેમ મેરવાનજીબાબી આ, બેનઝીરના ખેલ પછી, ઓપેરામાં કોઈ કોઈ વાર કોરસ વીઝેરમાં ગાતા હતા.

એક્ટરને માટે તો પુછવું જ નહીં ! દેખાવમાં, અને કદમાં આ ધરાનીઓ, બેશક પારસીઓને ભુલાવી દેતા હતા. કચેપુશર પાદશાહ, અફઘાનીયાન પાદશાહ, રસ્તમ અને અરજો પેહલવાનો, વીગેરે મરદ ખેલાડીઓ, બેશક કાંઈ જુદો જ ખ્યાલ બેનારાઓને આપતા હતા.

ખાસ કરી આ ધરાનીઓ પોતાના પાટ જમારેથી સ્ટેજ ઉપર કરતા હતા, ત્યારે તેઓ જોવું જ સમજી પોતાનું કામ કરતા હતા, કે તેઓજ આગલા જમાનામાં થઈ ગયેલ પેહલવાનો જીવતા થઈ નીકળ્યા છે ! અરજો પોતે પણ તેમજ સમજીને જંગના મયેદાનમાં રસ્તમ સાથે લડતા, પોતાની ખરી હાલત ભૂલી જઈ, જીવ ઉપર આવી લડતો હતા. સામાન્ય રીતે આ ધરાની ખેલાડીઓનું કામ જોઈ, તેજ વખતે ચકચાર ચાલી હતી, કે આ 'જંગલી જનાવરોને' આવી કીસમની તાલીમ આપનાર કોઈ પરદા પછવાડે હોવો જોઈએ !

અને તે વાત છુપી રેલી નહીં. સેહજવારમાં આ વાતનો ફડકો થઈ ગયો, આ ધરાનીઓની પીઠ પાછળ પેલો એલેક્ષીનરોનીયન એમેચ્યુઅર દાદી પટેલ હતા, અને આખું 'પ્રોડક્શન' તેની, અને તેના મદદનીશ પીત્રાઈ જમશેદજી ધનજીભાઈ પટેલની મહેનતનું પરિણામ હતું.

મરહુમ દાદાભાઈ સોરાબજી પટેલ, એમ. એ.

ધરાની નાટક મંડળીના ડીરેક્ટર અને રેહબર

મરહુમ જમશેદજી ધનજીભાઈ ફરામજી પટેલ.

ધરાની નાટક મંડળીના મદદશાર. મરહુમ દાદી પટેલના કાકા ધનજીભાઈ પટેલના દીકરા,

‘મેજર કું’ તે વખતે ન હતા !

આ ધરાની નાટકમાં ફેટલાક ખાસ દેખાવો આવતા હતા. દાખલા તરીકે આખખાં સ્ટેજ ઉપર, ખેતરમાં ઉમેલાં ધાણતી અંદર અરજોને કામ કરતો દેખાડવાનો હતો ! ધ્યાન રાખજો ‘આખખાં સ્ટેજને’ ખેતરમાં બદલી નાખવાનું હતું ! વળી જોઈ ખેતરમાં જાડવારને પહોર, રોશન ખુરશેદને ઉગતો દેખાડવાનો હતો ! સારા નસીબે ધરાની નાટક મંડળીને હાથ દાદી પટેલ લાગી ગયા, કે જેણે આ બે દેખાવો ધણીજ રૂતેહમંદી સાથે સ્ટેજ ઉપર જોઈ નવાઈ તરીકે રજુ કર્યા હતા. તેમાં ખુરશેદને ઉગતો દેખાડી, તેને તપાવવાના કામમાં ‘મેગર્નશ્યમ વાયરની બાઇટનો ઉપયોગ પહેલવહેલો કર્યા પછી, બીજી નાટક મંડળીવાલાઓ, જે મેગર્નશ્યમ વાયરનો ઉપયોગ વીજળીના ચમકારા દેખાડવા માટે કરવા લાગ્યા હતા !

ઘોડા ઉપર લડાઈ.

પણ આ બે દેખાવ ઉપરાંત દાદી પટેલ, કાંઈક reality દેખાડવા ધણીજ ખાતરી હતા. તેણે રસ્તમ અને અરજોનું જંગ, સ્ટેજ ઉપર ઘોડા ભાવીને કરાવવા ધાર્યું. મરહુમે પોતાનો આ વીચાર તુરંતજ અમલમાં મુક્યો. તે વખતે મુંબઈમાં બે અને ચાર ઘોડાની ઝોમનીયા દોડતી હતી. તેના ઘોડા મોટા કદના કદાવર અને ઠરેલ

મરહુમ જમશેદજી ધનજીભાઈ ફરામજી પટેલ.

ધરાની નાટક મંડળીના મદદગાર. મરહુમ દાદી પટેલના ડાકા ધનજીભાઈ પટેલના દીકરા,

‘મેજર કું’ તે વખતે ન હતા !

મરહુમ દાદા સાહેબ સોરાબજી પટેલ, એમ. એ.

ધરાની નાટક મંડળીના ડીરેક્ટર અને રેહબર

મરહુમ કાવસજી નશરવાનજી દારવાલા.

‘કાઉ રાદામે.’

અરદેશર હીરામાણિક.

અરદેશર તારામતીને નામે જણાયલો ખેમાડી.

મરહુમ દાદાભાઈ સોરાબજી ફરામજી પટેલ, M. A.

હાતમ બીન તાઇ તરીકે !

સોરાબજી ફરામજી આગરા.

એક બીનહરીફ કામીડીઅન, અને ફતેહમંદ 'ડીરેક્ટર.'

મેરવાનજી સુનશી.

બીજે બેલાડી તે મરહુમ મેરવાનજી સુનશી નામના જવાન હતા. એ બેલાડીએ પેહલ્લીજ વાર પોતાનો દેખાવ મજ્જુર સીતમગરના બેલમાં દીધાથી, એક રંગીલા અને કોમીક બેલાડી તરીકે તેણે તમાશાખીન ખાલમ ઉપર પેહલ્લી પંકતીનો છાપ માર્યો હતો, અને પાછળથી, વીક્ટોરીયા નાટક મંડળીમાં સામેલ થઈ, તેણે જાંઘીના છેડા સુધી, એક કોમીડીઅન તરીકે કીરતી મેળવી હતી. આ બેલાડીની વધુ કારકીદી હવે પછી દર્શાવવા ધારી છે.

મરહુમ મેરવાનજી સુનશી.

નાટકી મીત્રાનો 'મેહલુ પરા'।

૧૪૬

મરહુમ દાદાભાઈ રતનજી કુંઠી.

જેક વખત વીક્ટોરીયા કલબના બેડયા માલેક,
બીજી વખત જોશીનરટન કલબના 'ડીરેક્ટર'.

નાટકનવેશ નશરવાનજી ખાનસાહેબની કલમથી ઉરદુ ભાશામાં લખાયેલો હતો, અને મુંબઈમાં તે લખવાયો પણ હતો. એ ખેલમાં એ મુખ્ય પાત્રો જે હાસ્યરસ કાઢી કરતા હતા, તે લોટન, અને જોગનના હતા. લોટનનો પાર્ટ પુરશેલજી બાલીવાળા ભજવતા હતા, જ્યારે જોગનનું પાત્ર કુંવરજીના માનીતા ખેલાડી કાવસજી કન્ટ્રાક્ટર, જે સ્ત્રી પાર્ટ કરતા હતા, તેવજી બજવતા હતા. હુંકમાં જણાવવાની જરૂર છે, કે લોટનને ચાખકાનો માર મારી જોગન સ્ટેજ ઉપર ન આવતી હતી, તે વખતે કંપનીના સુથારનું કામ કરનારની ગફલતીથી, થોડાક લોખંડના ખીસા સ્ટેજ ઉપર પડી રહેલા હતા. લોટનને ચાખકાના મારથી નાચતો જોઈ, તમામખીનો તેને તાળીઓથી વધાવી લેતા હતા, પણ તેવામાં લોટન (પુરશેલજી) જે ઉંઘાડે પગે નાચતો હતો, તેનો પગ પેલા લોખંડના ખીસા ઉપર એવો તો જોરથી પડ્યો, કે તે ખીસો પુરશેલજીના પગની એડીમાં આખો લોકાઈ ગયો હતો! આ અકસ્માત ઘણો કફોડો થયો હતો. અને પુરશેલજીને તેને લીધે ઘણીજ વેદના ખમવી પડી હતી.

કાવસજી માણુકજી કન્ટ્રાક્ટર.

કુંવરજીનો માનીતો હોડી એક્ટર-વહુજી.
જોગન તરીકે કામ કરનાર ખેલાડી.

એ પાયધોણીના વહેરા!

એવા અકસ્માત તો કંપનીમાં આવવાનવાર બનતાજ હતા, પણ તે સ્થળાની નોંધ લેવામાં શું સાર? પણ સ્થળા અકસ્માતોના કરતા જ્યારે પેલા પાયધોણીવાલા એ અંગુની વહેરાઓ મીઝળ જોઈ રજુ ઉપર ચઢડતા, ત્યારે તેઓને મનાવવા, મરદુમ પેસ્તનજી

લાલી સીવાય કોઈખી વચ્ચે પડતું હતું નહીં! એ જે વહેરાઓ પેલા પાયધોણીવાળા લલાં મનીષો, એદુ કોલેજર અને 'અદો' હતા! બંને જણ એકસરખા પાણ અને અંગુની સ્વભાવના, એટલે બોલ બોલતાં 'પેત્રાક્ષ' કરતાંખી જલદી સળગી લાડકું બધ ઉઠતા, અને લાકડી અને સોટા સીવાય, ખીજાં કસસાથી ફટાફટી કરવા કરતા નહીં હતા! જ્યારે કુંવરજીએ લાકડીઓ ઉંચી કરાવી નાખી, અને એક દહાડો એવીજ રીતે એદુ કોલેજર અને અદો, રજુ ઉપર ચઢડ્યા, અને બંને જનોના મીઝળની ખરાખી ઘણીજ વધી ગઈ, ત્યારે અદોએ સોડાવાટરની એક ભરેલી બાટલી ઉંચકી, એદુને ટાકીને છુટી મારી! આરે નસીમે તે છટકી મધ, નહીં તો એદુનું કાટકુંજ નીકળી ગયું હશે!

ડોસાભાઈ ફરદુનજી મગોલ.

ડોસાભાઈ મગોલનો ચસકેલો મીઝળ!

થોડાક ઝીના ઝીના અકસ્માતોની નોંધ લીધાથી જણાઈ આવે છે, કે બહાર ગામમાં સુસાફરી કરતી નાટક કંબખોના રાહવાટ કેવી રીતે ચાલતા હતા. કુંવરજી નાજર ખર્જ જેતાં તો ઘણાજ નેક, અને લલા હતા, પણ જ્યારે મીઝળજી જતો, ત્યારે જે મોહકે આવે, તે બોલવા તેવજી અચકાતા નહીં હતા! એક દહાડો રાતે દીલ્લીમાં મુંબના મુલની પુરશેલનો ખેલ સ્ટેજ થયો હતો. એ ખેલમાં શહેરનો કોટવાલ જરખાન અને જેહાનખા નામના એક શાહી કુટુંબના વારસ સાથ, તબવારખાજીની જખરી લડત ચાલી રહી હતી. કુંવરજી નાજર જે-યાર યુરોપી બન મીત્રા સાથ સ્ટેજની અડોઅડ, પેદલ્લીજ હારમાં બેઠા હતા. ડોસાભાઈ મગોલ, જેવજી જેહાનખાનો ભાગ બજવતા

ખુરશેદજી મેરવાનજી બાલીવાલા.

ખશર—કોબાદ.

ડાસાભાઈ ફરદુનજી મગોલ.

વસાડવા માડ્યું.

વીક્ટોરીયા કલ્પના પાંચ નવા માલેકો.

જ્યારે વીક્ટોરીયા કલ્પના ચાર આગલા માલેકોને મેં રજુ કર્યા, ત્યારે મેં
કલ્પના પાંચ નવા માલેકોને પણ મારે પત્રે રજુ કરવા ધટે છે.

હાહાહાહા હુંડી.

વીક્ટોરીયા કલ્પના મોટાબાવા!

ડીરેક્ટર.

કેશભાઈ દાદાભાઈ અંબુ.

કેશ અંબુ.

આ ચીત્રાની હારમાલામાં ધનજીભાઈ ધડીઆલીનું ચીત્ર રજુ કરી સકાયું નથી.
(ધ. ન. પટેલ)

ભરમાનો રાજા થીજી અને તેની રાણી.

જેણે વીઠટારીયા કલખને ૩૫) નાટકો જોયા, માણો રૂપીયાથી નવાજ્યા હતાં.

મરહુમ સોરાબજી ખરશેદજી ઘોંડી.

આલીવાલાના એક ચુસ્ત હીમાયતી, અને વખાણનાર.

એ સંઘળા બનાવો, હાલના જમાનાના નાટકના શોખીનોને કાલ્ય માદ હશે ? આલીવાલા ગ્રાંડ થીએટર કેમ ગ્રાંડરૉડ ઉપર ઉભું થયું, તેની તવારીખ આ છે. ખોના આગલી હારમાળામાં હું જાણી ગયો છું, એટલે હવે વંકટેરીયા નાટક મંડળી વીશે ઝાણું લખવાનું, કે જણાવવાનું કાંઈ રહ્યું હોય, એમ મને લાગતું નથી. આલીવાલા ગ્રાંડ થીએટર બાંધી, આલીવાલા ધણીજ સુસ્તીથી પોતાનો વખત કઢાકતા હતા. તેવજુ પોતાની નજાણી દેહ છર્તા, વીકટેરીયા કલબને ચાલુ રાખવામાં, તેવજુ એક પરદુઃખલંબન કામ કરતા હતા, કેમકે ધણાક જરથોસ્તીઓની રેજી ત્યાં ચાલતી હતી. પણ અંતે ૧૯૨૩ ના સપ્ટેમ્બર માસમાં, ૬૧ વરસની ઉંમરે, બકવાની ખીમારીને વશ થઈ, આલીવાલા ગુજર પામ્યા હતા, અને ત્યાર પછી વીકટેરીયા કલબની પડતી શર થઈ, અને અંતે તેનો અંત આવ્યો હતો.

આલીવાલાના એક ચુસ્ત હીમાયતી, અને વખાણનાર.

એ ક્ષણના બનાવો, હાજના જમાનાના નાટકના શોખીનોને કાઢાય માદ હશે? આલીવાલા ત્રીં થીએટર કેમ ટ્રાંઝિટ ઉપર હિલું થયું, તેની તવારીખ આ લેખોના આગલી હારમાળામાં હું લખી ગયો છું. એટલે હવે વંકટેરીયા નાટક મંડળી વીશે ઝાણું લખવાનું, કે જણાવવાનું કાંઈ રહ્યું હોય, એમ મને લાગતું નથી. આલીવાલા ત્રીં થીએટર બંધી, આલીવાલા ધણીજ મુશ્કેલીથી પોતાનો વખત કઢાડતા હતા. તેવજુ પોતાની નજળી દેહ છતાં, વીકટેરીયા કલબને ચાલુ રાખવામાં, તેવજુ એક પરદુઃખલંબન કામ કરતા હતા, કેમકે ધણાક જરથોસ્તીઓની રોજ ત્યાં ચાલતી હતી. પણ અંતે ૧૯૨૩ ના સપ્ટેમ્બર માસમાં, ૬૧ વરસની ઉંમરે, લકવાની બીમારીને વશ થઈ, આલીવાલા ગુજર પામ્યા હતા, અને ત્યાર પછી વીકટેરીયા કલબની પડતી શરૂ થઈ, અને અંતે તેનો અંત આવ્યો હતો.

અરશેદજી આલીવાલાખી હીંમતમાં જાણે હતા. જાણીતા પારસી એક્ટરો ઉપરાંત, અરમાની મુશ્કેરીમાં, બધા મળી ૪૧) માણસોનો એક જંગી કાફલો જમાવ કરી, માંડલે જવાની સફર તેણે શરૂ કરી હતી. એવો જંગી પારસી કાફલો, આજ સુધી અને અત્યાર આમચ રાષ્ટ્રી વખત માંડલે ગયો હતો નહીં. ખુરશેદજી આલીવાલાની આ હીંમત એક ક્ષણીજ જોખમભરી હતી, કેમકે અરમામાં તે વખતે બીટીશ અમલ હતો નહીં, તેમજ બીટીશ પનાહ પણ કાઢને મળી શકે તેમ નહીં હતું. છતાં ખુદાની માદ જ્યાં ઉપર ધરી, આ ૪૧) માણસોનો જંગી કાફલો અરમા જઈ પુગ્યો હતો.

મેં આગળ લખ્યું હતું, તેમ અરમાની સફર દરમિયાન વીકટેરીયા કલબમાં બધા મળી ૨૭) પારસી એક્ટરો સામેલ થયા હતા. તેઓમાંથી જેઓની મને યાદ પડી, તેઓના નામની નોંધ ગયા અંકમાં મેં ટપકાવી છે. દલગીર છું, કે જે ૨૭) સાહેબોમાંથી લગભગ એકાદ-બે ગ્રહરથો સીવામ ક્ષણા ગુજર પામ્યા છે. જે ગુજર પામેલા એક્ટરોમાંથી, જે જે જાણીતા એક્ટરોના ફોટોગ્રાફો હું મેળવી શક્યો છું, તે આ પારસી નાટક તખ્તાની તવારીખમાં જળવાઈ રહે અને લવીજની ઓલાદ તેમના દર્શન કરી શકે, એવી નેમથી અત્રે રજુ કરું છું.

મરહુમ અરશેદજી મેરવાનજી આલીવાલા.

વીકટેરીયા કલબના માલેક.

આ જાણીતા અને પ્રગતીય ખેલાડીની નાટકી કારકીરદીનું જાણવાળેમ ખ્યાન, હવે પછી ચીત્રયુક્ત રજુ થનાર હોવાથી, અત્રે વધુ લખવાની જરૂર નથી.

મરહુમ ડોસાભાઈ ફરદુનજી મગોલ.

મરહુમ મેરવાનજી પેસ્તનજી મેહતા.

પુરોહિત બાલીવાલાને સેવટ સુધી વળગી રહેલા વીકટોરીયા કબજાના એક માલેક.

પરશીઅન ઝોરાસ્ત્રીઅન નામની એક કબજા, જે મરહુમ પેસ્તનજી વેલાતી નામના એક પરશીઅન કબજાના એકટરે કાઢી, બરજો અને મેહર સીમીન ઓઝાર નામનો નાટક, ૧૮૭૧ માં જેણે રટેજ કીધો હતો, અને જે ખેલ તે વખતના જાણીતા લેખક 'અ'દે ખુદા'એ લખ્યો હતો, તે ખેલમાં, આ ડોસાભાઈ મગોલે, એકદસ્ત નામના એક હાશીની 'ફરેકદર' તારીફલાયક રજુ કીધી હતી. એ ઉપરથી મરહુમનું નામ 'ડોસુ એકદસ્ત' તરીકે પડી ગયું હતું. મરહુમનો અસલ ધંધો, પારસી મીઠાઈ બનાવનારનો હતો, તે પડતો મુકી, મરહુમે નાટકના ધંધામાં પડી, નામના મેળવી હતી. મરનાર સાધારણ પ્રકારના ગાયક હતા, અને મોજાલા સ્વભાવના હોવાથી, અમુક પ્રકારની ફરેકદરો અગ્રી રીતે રટેજ કરી શકતા હતા.

નાટક ઉત્તેજક મંડળીમાંથી ખીલી નીકળેલા, અને પાછળથી વીકટોરીયા કબજાને સેવટ સુધી વળગી રહેલા, એક અજબ જેવી નાટકી શક્તી ધરાવનાર 'મોલ-રાઉન્ડ' એકટર. મરહુમ વીશે લંબાણુ વીવેચનની ખાસ જરૂરત હોવાથી આ તબક્કે લંબાણુ કરવાની જરૂરત નથી.

જેલખીલી સ્ત્રી તરીકે ઠીક કામ કરતો હતો. સર જ. શુભાષ્ટ સુભાષ્ટી ત્રીજા ધોરણ સુધી સીપી ૧૮૬૦ માં વીક્ટોરીયા કલમમાં દાખલ થયો હતો. દેશપરદેશ ફરવા ઉપરાંત બાલીવાલાએ એક સોનાનો ચાંદ, તેની નોકડીની કદરસનાથી તરીકે બહેરમાં આપી, એક બેનીશીટ નાટક પણ એને આપી હતી. કલમમાં પોતાની નમાની, હલકુપી સામેલાઈથી એટલો તો, એ માનીતો મધ પડ્યો હતો, કે સપળાઓ તેને 'ધનજો' એવે બાકે નામે ભોલાવતા હતા. હાલમાં વૃધ ઉમરને સખએ બેનેટ કંપનીમાં એ 'કાયર' તરીકે કામ કરે છે.

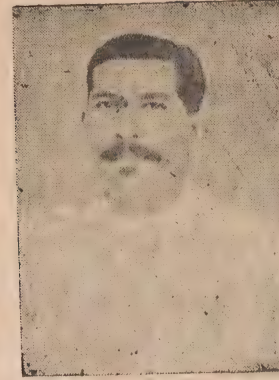
મેહરવાન પેસ્તનજી મેહતા.

'મેહરવાન મેહતા' બાલીવાલાનો વફાદાર ખચેરખાહ. સેવક સુધી સાચો.

૫ નોંધ:—વીક્ટોરીયા કલમનો આ એક 'આલ-રાઉન્ડ' યુનિટે એક્ટર હતો. અરદ તેમજ ઝોરતના પારટ એલે તારીફ લાયક રીતે લાન્ડેલા હતા. ૧૮૭૫ માં નાટક ઉત્તેજક મંડળીમાં એ પહેલવહેલો સામેલ થયો હતો. ત્યાર બાદ ઝોરાસીબન કલમમાં બલમજનેરના બેલમાં, સીનો ભાગ ભટ્ટી ધણી તારીફ લાયક રીતે લાન્ડેલા હતા. ત્યાર બાદ વીક્ટોરીયા કલમમાં મેહરવાન સામેલ થયો હતો, જ્યાં તેણે પોતાની આખી જીંદગી, બાલીવાલાની સેવા પ્રમાણીકપણે કરવામાં યુગ્મરી હતી.

નવરોજી રૂ. ખંખાતા.

મહત્ત્વ કલમોમાં સીના પાત્ર લાન્ડી, એવરે વીક્ટોરીયા કલમમાં એક ઉપયોગી એક્ટર મધ પડ્યો હતો. હાલમાં એને નવલુ ખંખાતાને નામે ઓળખતા હતા.

૬ નોંધ:—આ એક્ટર વીક્ટોરીયા કલમમાં ધણી વરસો વેર નોકરી કરી, સેવકે બાલીવાલાને છોડી મૂક્યા હતા. આ બેલાડી પાછળથી બંને બાંધે અપમ થવા છતાં, રોજ ઉપર આજ્ઞાનીથી પોતાનું કામ કરતો હતો. અરકુમે બીજા અકરબોની સામેલગીરી સાથે એક મધ, ગ્રાંટરોડ ઉપર એક પારસી સીને નાટક તખતા ઉપર લાવવા માટે એક નવી કલમ ઉભી કરી હતી, જેથી પારસી કોમમાં મોટી સંખ્યા ઉભી થવે, તે પારસી બાઇ પોતાની અરજીથી તે મંડળી સાચો સંબંધ છોડી મધ હતી. આ કીસ્સો બંને લંબાણથી દર્જાવો અપ્રમજોપાત દેવાથી, ફક્ત તેની નોંધ મધ સંતોષ પડે છે.

મેં આમળ બખુ તેમ વીક્ટોરીયા કલમના બમલામ સપળા પારસી બેલાડીઓ ગુઝર પાડ્યા છે. કોષ્ટ કેવા દુખથી પીડાયા હતા, અને કોષ્ટ, કેવા દુખથી પીડાયા હતા. તે સપળા અરકુમોમાં ચોડાકોની ખાનગી વલણ અને ચલણ માટે, બહેર છાપામાં ચર્ચા ખરપા મધ હતી. પણ વીક્ટોરીયા કલમની ખરબરતોની દીવલ, તેવા ચોડાકોની દરતીયું કારણ હતું. એ વીશે નેટલું જોણું લખામ એટલું સાફ છે, એમ માની લઈ આ બાબત બંને ખતમ કરે છે.

નાટકના હુન્નરને ખીલવી ગયેલા અધોરનાન એક્ટરો.

પારસી નાટક તખતાની તવારીખમાં લખાઈ મયેલા પારસી એક્ટરોની સંખ્યા એટલી જ હતી, એમ સમજવાની લુભ વાંચક મેહરવાનોએ કરવી નહી. આ સાહિત્યમાં જે જે સાહેબોના નામોની બંને તેમના કોમોની મેં નોંધ લીધી છે, અને એક્ટર તરીકેના તેમના કામને અમતપતા આપી છે, તેજાજ પારસી અકરબો,

મેહરબાનો, બાલીવાળાની વીરોરીયા કંપનીમાં બમણમ પચાસેક એકરો હતા. તે માહેલા ધણુજ થોડા બાલીવાળાની લાભી લાભાઈમાં ખુશી થતા હતા. તેઓ હંમેશાં બાલીવાળાની પડખે ઉભા રહેતા હતા, અને તે લાભો માલેક ધણુજ માન અને વાહુબથી તેમની સાથ વરતતો હતો. પણ તેઓમાં ચોકકસ ખેલાડીઓ બાલીવાળાની એકતરી માં જોડલા રાજ હતા, તે કરતાં વધારે, કંપનીમાં એકત્રેય તરીકે કામ કરતી, અમુક માનકારોના નાબુનખરા ઉપર ભ્રમીત થઈ, રાજ રાજ થઈ ગયા હતા. એ તમારો પાછળથી એટલી મધી હશે ચકકચો હતો, કે મેરકુમ કેમશર કાજરાજીએ પોતાના રાસત મોક્તાર છાપામાં તે વખતે બખરી કકક બડત ચલાવી હતી. આ શરમભરી હુકીકત અત્રે બંખાણથી નેધિવા કું નારવા સમજું છું, કેમકે તેઓ સખળા હાલ મરજી પામ્યા છે. તેવાઓને પડતા મુશી, બાલીવાળાના થોડાક મેયરખવાહોના નામ-કામની નેધિ બેલી વાસ્તવિક સમજું છું.

મી. બરજોર.

ફરેકુન અને બરજોરને નામે સુખકનો વેપાર કરનારી કું. નો એક ભાગીદાર.

એક વખત વીરોરીયા કલખનો માનીતો
બેડી એકર.
પાછળથી કલખ જોડી હકકકતો થીઓસો-
ધીરક બન્યો હતો.

બાલીવાળાનો ખેરખાહ અને સેવક
સુધી ગાયો.

ધનજીશાહ ર. મીસી.

‘ધનજી’ રટેજ મેનેજર.

બાલીવાળાનો માનીતો અને સેવક સુધી ગાયો.

૪ નોંધ:—વીરોરીયા નાટક ટોળીના બધીતા એકરોમાંના એક ધનજીશાહ
મીસી હતા. મરકુમ બમણજી કાજરાજીના ગામડેની મેરીના નાટકમાં, એ ખેલાડી

મેરવાંન મુનશી.

વીકટોરીયા કબજનો એક માનીતો કોમ્પીટીવન.

મરહુમ નાનાભાઈ રૂસ્તમજી રાણીના.

એક જાહેર લેખક અને નાટકનવેશ-ચુનીસી પાલીટીના જોડ્યા ઝોડીટર—અને સરકાર દરબારમાં વગવસીલાવાળા પારસી મહસ્થ.

પ્રખ્યાત મદમ નાટકકાર-મીસ મેરી ફ્રેનટન.

જ્યારે મીસ મેરી ફ્રેનટનની નાટકી કારકીર્દીનું હું ધ્યાન રજુ કરીશ, ત્યારે હું તેની ખારીક વીગતો રજુ કરીશ. પણ આ પ્રસંગે પાછલી આલફરેડ નાટક મંડળીની સ્થાપના થયા પછી, તેની મતીને કેવી રીતે વેગ મેલ્યો હતો, અને તે પ્રસંગે મીસ મેરી ફ્રેનટનની સંમેલગીરી કેવી રીતે, અને કેવા સંજોગ વચ્ચે થવા પામી હતી, તેજ અતરે હું દેખાડવા માગું છું.

મારે કાંઈ વધારે ઉંડાણમાં ઉતરવાની જરૂર નથી, કેમકે હાલના જમાનાના ઉત્કર્ષ જવાનો, આ “આરટીકલો”ના વાંચકો, તે સમજી શકે એમ મને લાગતું નથી. વળી ખીજી અગત્યની આમદ તો એ છે કે આ આરટીકલો લખી, અને ચુજર પામેલા મીત્રાની રીતી નીતી, તેમજ તેમની આલયલણ ઉપર કાંઈખી છાંટા ઉડારવાની આરી નેમ કે મતલબ એજ નહી.

સરકારજ મેદરખાન, ધૃ સં ૧૮૭૭-૭૮, ના સાલમાં આ આલફરેડ નાટક મંડળી સાથે નીકટના સંબંધમાં આવેલા સાહેબો, ધોબીતળાવ ઉપર રેહતા હતા, એ તમારે જાણવું જરૂરનું છે. આલફરેડ નાટક મંડળીને, પોતાના લાગવગ, અને જલ ક્ષતો ટેકા અને મદદ આપી તેને ઉભી કરનાર, તે વખતના જાણીતા શેહરી મરહુમ નાનાભાઈ રૂસ્તમજી રાણીના હતા. મીઠ નાનાભાઈ, તે વખતે ધોબીતળાવ ઉપર કુકકર બજારની સામે આવેલાં ત્રણ માળના એક મોટાં મકાન ઉપર, ત્રીજે માળે રેહતા હતા. એજ મકાનને પેહલે મળેલે મરહુમ કુંવરજી સોરાજી નાજર રેહતા હતા.

આ મકાનની સામે એક સાંકડી ગલી આવેલી હતી, જે ગલીમાં જતાં એક ખીજી ‘આડ-ગલી’ જમણા હાથ ઉપર આવેલી હતી. એ એક અતી સાંકડી ગલી હોવા છતાં, ત્યાં પારસીઓ પોતાની ગરીબ હાલતને લીધે વસતા હતા. એ ગલીમાં એ-કે ચાર નાના ધરો હતા. એ ચાર ધરો માહેલાં એક અતી સાંકડાં, અને નાહતાં ધરના પેહલેલા મળલા ઉપર, મરહુમ કાવસજી પાલનજી ખટાઉ, તેના લાકડો અને કુટુંબીઓ સાથે વસતો હતો. કેહવાની જરૂર છે, કે એ ધરથી મરહુમ શેઠ નાનાભાઈનું મકાન, ફક્ત ત્રણ ચાર મીનીટના તફાવતે આવેલું હતું. પરંતુ હાલમાં થયેલા શેહર સુધારાને સંજોગે, તે મકાનોવાલી ગલી, તેમજ ખીજાં મકાનો આજે ત્યાં રેહ્યા નથી, મગર મોટા રસ્તા ઉપર આવેલું મરહુમ નાનાભાઈ રાણીનાવાલું મકાન હજી સુધી રહ્યું છે.

કાઉ ખટાઉ!

મરહુમ કાવસજી પાલનજી ખટાઉ.

ગરીબ હાલતમાં ઉધરેલો—નાટકના એટકમાં પડી પાછલથી એક પેહલવી પંકતીને ખેલાડી થઈ ગયેલો.

ગુજર પામેલા પ્રસિદ્ધ પારસી એક્ટરો, જેઓ બાલીવાલાની રહબરી અને બાહિયરી હેઠળ માંડેલે ગયા હતા, તે માહેલા થોડાકોના ફોટોગ્રાફ ગયા હતામાં હું આપી ગયા હતા, અને આજે થોડાકોના ફોટોગ્રાફ રજુ કરી, આ પારસી કાફલાની માંડેલી મુસાફરીનો હેવાલ ખતમ કરું છું.

મરહુમ દોરાબજી કાવસજી બજા.

પ્રથમ નાટક ઉત્તેજકનો ખેલાડી, પાછળથી દાદી હુંડીની સાથે લાગીદારીમાં જોડાઈ, નાટકના કામમાં આગળ વધેલાં

ખેહરામજી બરજેરજી તાંતરા.

એક અમેચ્યુઅર તરીકે નાટકમાં શરૂઆત કરી, પાછળથી વીક્ટોરીયા ક્લબમાં એક આગેવાન ખેલાડીને દરજ્જે પુરેલા આ ભાષ હજી હાથમાં છે, અને જુઓરગીને લીધે નાટક કરવા નબળા થઈ પડ્યા છે
'પેસુ-ગોખરાજને' નામે જણાયેલા.

હવે વીક્ટોરીયા ક્લબની માંડેલી મુસાફરીનો આ ઉપર ટપકનો ચીતાર અને હું ખતમ કરું છું. પણ વાંચનારે એમ સમજવું નહીં કે વીક્ટોરીયા ક્લબની હાથમાં અને ખતમ થઈ હતી. ના, તેમ તો બન્યું નહીં હતું. કેમકે આ માંડેલી સફર પછી, આગળ જણાવ્યું હતું તેમ એ ક્લબે વેલાતની સફર કરી, મોટી નુકશાની હાસલ કીધી હતી, અને ત્યાર પછી પાછી એકાદ એ સફર માંડે કીધા ઉપરાંત સીંગાપોર, અને બેંગ્કોક જેવાં શહેરોમાં, બાલીવાલાએ પોતાના નસીબને અજમાવ્યું હતું. આ બેંગ્કોક ઘણું જ વીચીત્ર પ્રદારની પ્રકૃતિવાળું શહેર હતું, અને એ જ શહેરમાં નાટક કરવા માટે પડાવ નાખ્યા પછી, કંપનીના એક અતી ઘણા ઉપયોગી, અને જાણીતા પારસી ખેલાડી ધનજીભાઈ બરજેરજી અંજુરબાગ, કોલેરાના રોગમાં સપડાઈ, એ જ શહેરમાં ગુજર પામ્યા હતા, અને હમદીન ખેલાડીઓએ, પોતાના એ માનીતા હમજરીકે ત્યાં દફન કીધા હતા.

ઉદય પછી અસ્ત !

અતી ઘણી જાહોજલાલી મેળવી, રાજદરબારી કીરતીઓ મેળવી, મુના અને ઘીરા જીત અશિની ભેટ સોગાદો મેળવ્યા પછી, વીક્ટોરીયા ક્લબની કીરતીની કલગી હવે ઝાંખી થવા માંડી હતી. એ સઘળા વીગતોમાં ઉતરવાની જરૂર નથી, પણ જે જે બનાવોએ વીક્ટોરીયા ક્લબની હસ્તીનો પાયો ખણી અને કોતરી નાખ્યો હતો, તેમાં એક મુખ્ય બનાવ, જે પાછળથી પ્રગટી નીકળ્યો હતો, અને જેને માટે જાહેર છાપામાં જાણી સુનોચરા થઈ હતી.

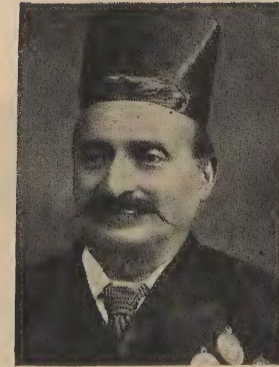
મોજીભા સ્વભાવના, અથંગ ગાયનકાર. પાછલથી નાટકકાર અને અંતે દુર દેશાવરમાં પોતાની કળને વશ થયા હતા.

આ એક્ટર વીશે વધુ વીવેચન હવે પછી કરનાર હોવાથી, અતરે વધુ જાણવા ની જરૂર નથી.

એક્ષીનરટન રંગમંચથી ઉગી નીકળી, વીક્ટોરીયાની સંક્રમા જોડાઈ, દુર દેશાવરમાં સફર કરતા, એકાકીમાં કાબેરાનો ભોગ થઈ પડ્યા હતા. એક રમુજ ખેલાડી ઉપરાંત, પોતે 'સીનીક' આર્ટીસ્ટ હોવાથી, બાલીવાલાને ધણાજ ઉપયોગી થઈ પડ્યા હતા.

મરહુમ હોરમસજી શાપુરજી તાંતરા.

પ્રથમમાં એક્ષીનરટનમાં જાયલા મજબુતના જેઠમાં, જાયલીનો ભાગ બજાવી બાધીતા થયલા, અને પાછલથી વીક્ટોરીયામાં દાખલ થઈ સેવટ સુધી તેમાં પોતાનું જીવન માળનાર. (વધુ હવે પછી)

હું ધારું છું, કે આજના અંકે માટે આટલો મારો લેખ પુરતો થઈ પડશે. હજી બીજાં થોડાક જરૂરોસ્તી એક્ટરો, જેમો બાલીવાલા સાથે માંડે ગયા હતા, અને જેમો ગુજર પામ્યા છે, તેમના ફોટોગ્રાફ હું આવતા અંકે માટે તહકુમ રાખી, આજનો લેખ ખતમ કરું છું.

મરહુમ પેસ્તનજી જીજીભાઈ ખાટલીવાલા.

પેલા દોરાજી ધાલરની કલમમાંથી પેહલવેહના જનમ પામી, પાછળથી વીક્ટોરીયા કલમને યશ પડેલો એક આગેવાન ખેલાડી. નાટકી આલમમાં સેવટ મુખી

વીક્ટોરીયા કલમમાં સ્ત્રી ખેલાડીઓ

દાખલ કરવાની પેહલ હતી. આ સ્ત્રી ખેલાડીઓએ, ખાલીવાળાની વીક્ટોરીયા કલમને કઠીથી જરથી લરપુર કરી તો નહીજ હતી, પણ તેથી ઉલટું, ખાલીવાળાની કલમના

ભોલીબન-ધન !

મરહુમ કુંવર જી. શ્રીપાઠ.

જોટલું તો ખરું કે આજના જમાનાના જેવી 'સીન સીનરી' આમણા વખતના નાટક તખતા ઉપર જવજેવ રજુ થતી હતી. પણ કોઇખી રીતે તે રજાકસમા શબ્દોરોજ સુધરતી જતી હતી.

સ્ટેજ ઉપર સુરજ અને ખીલેલાં ખેતર.

સ્ટેજના હુઝરને ખીલવવા માટે ફજવાયલાં અને ઉમદા બેભંજી નાટકના તે જમાનામાં ધણીજ ખાતરી હતી. અને તેઓ તેવે પ્રજાજે મઠિનાં ઝાપીમંદ ખરચી, નચીન હીમચાભો સ્ટેજને દીપાવવા ઉભી કરતા હતા. એવી રીતે મરહુમ જમશેદજી ધનજીભાઈ પટેલ અને દાદાભાઈ સોરામજી પટેલ જેવા બક્ષાધીપતી બાપના દીકરાઓએ,

ધરાઈ નાટક મંડળીને ધં. સં. ૧૮૭૦ ના સાલમાં, સ્ટેજ ઉપર વેરાન વનમાં ઉમતા સુરજને ઉમતા અને ધીમે ધીમે તેને આસ્થાન ઉપર મખરચાને ચહકરો દેખાડવાની તકનીક કરી હતી. વળી એજ ખંતે જ્યોત્સના આજખા સ્ટેજ ઉપર બીલાં કંબર જેવા ખીલેલાં ખેતરોને ખીલી નીકળેલાં દેખાડ્યાં હતાં. વળી ધરાજી પેદલવાનોને બકાઈના મેદાનોમાં જવતા લોકા ઉપર એમી તેઓને બકતા દેખાડ્યા હતા.

પચીસ ફીટ ઉંચો દેવ !

આ ખનાવ ઉપર સરસાઈ મેળવવાના હેતુથી વીક્ટોરીયા નાટક મંડળીએ ખાલવણીના નાટકમાં પચીસ પુટ ઉંચો, ફરતો ફરતો અને બોલતો ચાલતો દેવ દેખાડ્યો હતો. આલકરેક નાટકવાલાઓએ એવા એવા તીલેકમાત્રી દેખાવો દેખાડ્યા પછી બાંને વખતે, એવી એવી યાત્રીક કળાઓ પડતી સુકાઈ હતી, અને આને જુદીજ કીલમની કળાખાજીથી સ્ટેજને દીપાવવાની તબવીલો થતી બેવામાં આવે છે.

પહેલો પારસી પેન્ટર.

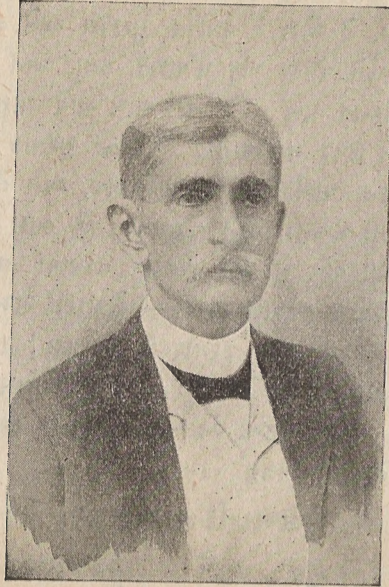
મરહુમ ધેરતનજી માદન.

પુરાણા 'સીન-પેન્ટરો !'

ધં. સં. ૧૮૭૦ ના સાલમાં નાટક તખતાને દીપાવે, અને તેને માટે પરદા ચીતારે એવા ચીતારાઓ-પારસી પેન્ટરો-નો દુકાલ હતો. અને હજુ યાદ છે, કે જુની ઓરાજીબન કલમને તેવા કોઇ બાંજેક જરથોસ્તી નહીં મદમાથી, આનંદરાવ નામના એક હીંદુ પેન્ટરને, તેની કારીગરી અદલ ઓરાજીબન કલમે તેને ભાગીદાર

Histrionic Art ને લગતી પારસી બાબતોનો સમાવેશ થનાર છે, અને આજના અને ગઇ કાલના પારસી એક્ટરો વીશે, કાંઈ કાંઈ વીચારો જે મેં રજુ કરવાની ધારણા રાખી છે, તે પાર પાડવાને હું શક્તીવાન બનું એટલું જ માફ ચાહવું છે.

હાલ નશરવાનજી નવરોજજી પારખ.

આગલા વખતના એક પ્રખ્યાત ઝિમેચ્યુઅર, પાછલથી એલરીનસ્ટન કલબના માલિક.

નશરવાનજી નવરોજજી પારખ.

લેખક, ડીરેક્ટર, અને એક્ટર તરીકે.

ઈ. સ. ૧૮૭૩ ના સાલમાં, નશરવાનજી નવરોજજી પારખે મેટ્રીક્યુલેશનની પરીક્ષા પસાર કરી હતી. એવણુની સાથે એ પરીક્ષામાં પસાર થયેલા ધણાક પારસીઓ ઉપરાંત, દારાબજી દસ્તુર પેશોતનજી સંજણા (હાલ દસ્તુર દારાબ દસ્તુર પેશોતન સંજણા.) મીં પાલનજી બરબોરજી દેશાઈ, રાસ્ટ ગોફતાર પત્રના માજી અધીપતી, મીં જેહાંગીર ડોસાલાઈ કરાકા, મરહુમ બેહરામજી મેરવાનજી મલખારી, જાણીતા પારસી લેખક અને કવી, અને બીજાઓ હતા.

એવું માલમ પડે છે, કે નશરવાનજી પારખ જ્યારે ૧૮૭૩ માં મેટ્રીક્યુલેશનની પરીક્ષામાં પસાર થયા, ત્યારે નાટકના શોખમાં, હું ધારું છું કે તેણે ૧૮૭૩ ની ધણા અગાઉ પડેલા હોવા જોઈએ. મેટ્રીક્યુલેશન પસાર કરી, નશરવાનજી પારખ ગ્રાંટ મેડીકલ કોલેજમાં, વધારાનો અભ્યાસ કરવા માટે, દાખલ થયા હતા. એ વખતે મરહુમ અરદેશર બેરામજી પટેલ પણ ગ્રાંટ મેડીકલ કોલેજમાં તબીબી અભ્યાસ માટે જતા

ડાક્ટર નશરવાનજી નવરોજી પારખ ઇંગ્લેન્ડમાં.

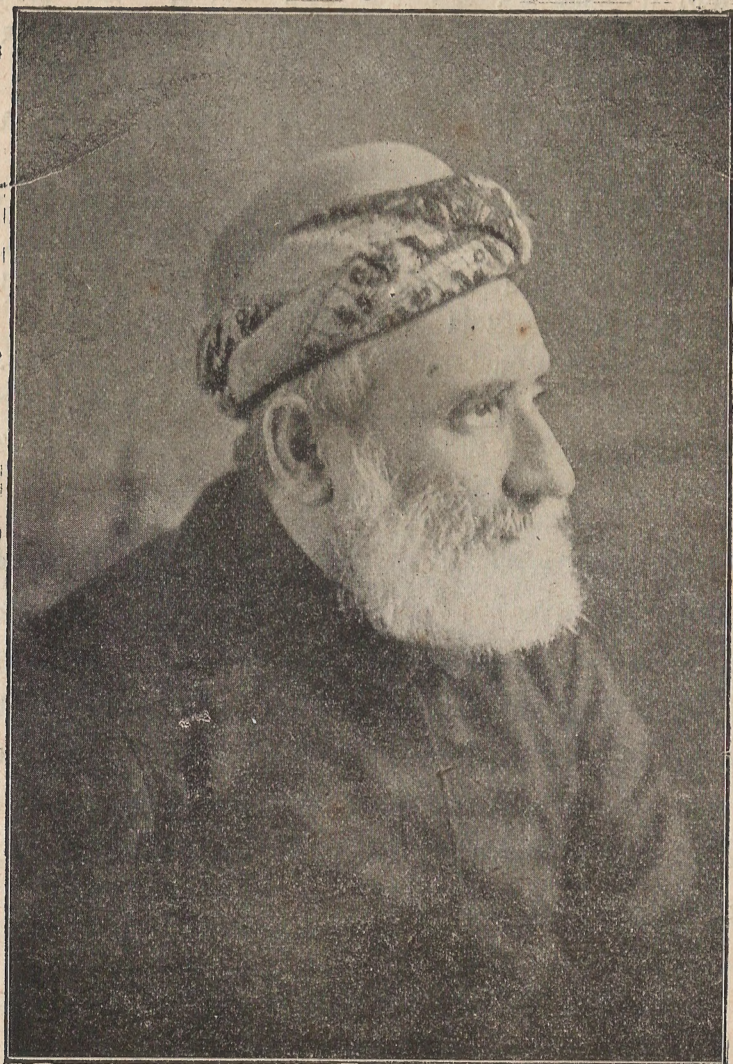

In Masonic Costume of the Grand Dean of England.

ઇંગ્લેન્ડનો પ્રવાસ ફતેહમંદ નિવડયો.

નશરવાનજીએ પોતાના લવિશ માટે કરેલી અટકલ ખરી પડી હતી. નાટક સાથેનો સંબંધ છોડી વીલાયત જઈ થોડાંક વરસ અભ્યાસ કરી, ત્યાંની પરીક્ષાઓ ફતેહમંદીથી પસાર કરી, એવળુ પાછા મુંબઈ ફર્યા. મુંબઈમાં આવી પોતાનો ધંધો ચલાવવા

મરહુમ કેળશર નવરોજી કાખરાજી.

તે રાસ્ત ગોફતારના અધીષ્ઠતી.

“મારો નરસો માન પીછાનવાની લોકોમાં શક્તી ધણીજ કમતર હોય છે—
થોડાકે થી-થી-થા-થા, કંઈકે હસવાના ભાવટા, કંઈ કંગાળ રાગડા, થોડાકે